Залишилась тільки одна справна молотарка, яку крутив локомобіль. Локомобіль перетягли з майже незруйнованого заводу, і тут, у полі, стоячи на маленьких колесах, що позагрузали в землю, з продовгастим циліндричним тулубом, у якому гуло й гримкотіло його шалене серце, він був схожий на істоту з іншого світу. Яків Несторович, забуваючи іноді про те, що повинен подавати снопи, заслуховувався гулом локомобіля й клекотом молотарки,— і їхнє густе торохкотіння здавалося йому таким зайвим, зовсім недоречним, що аж здригався. І людей, які метушилися біля зерна, біля соломи та снопів, він сприймав як механічно заведених бовванчиків, заведених чужою й ворожою силою, якій скорилися мимоволі, бо не могли не скоритися. Він сам собі здавався механічним бовванчиком, а той, справжній Яків Несторович, яким був іще зовсім недавно, десь щез, хоча й не так далеко, щоб не бачити придуркуватого локомобіля, щоб не чути цього сліпого гамору, щоб не бачити стовковиська оцих бездумних ляльок, наділених людською подобою

Яків Несторович, завернувши за ріг скирти, отетерів од несподіванки. Там, притулившись одне до одного, на розісланій соломі обнімалося двоє його недавніх учнів — Макар і Уляна: в нього був такий вираз на. обличчі, немов, крім цієї скирти і його під скиртою, в світі, нічого більше не існує, а в дівчини... не було ніякого виразу, а тільки лагідність, що світилася на злегка тремтячому рум’янці. Якова Несторовича здивувало те, що обнімаються недавні учні, яких він і досі не переставав вважати своїми учнями, й те, що вони просто обнімаються в такий час. З кожним днем тепер ставав усе роздратованішим, перетворився майже на психічно неврівноваженого, йому відбирала тяму найменша дрібниця. Тим більше оцей випадок. Учитель уже не міг піти — ноги втратили здатність рухатися, і тому стояв і дивився на них. Макару й Уляні також загадали вийти до молотарки, вони трохи покрутилися там — і ось куди заховались. Позаплющували очі, ніби не хочуть бачити нічого навколо себе, вони відчувають одне одного, і відчуття дружнього тепла — досить для них. Скільки в цьому незахищеності, скільки трагізму! Людська істота така розкрилена — й така водночас обмежена!

Яків Несторович подався на своє місце. "На своє місце! На своє місце!" — повторював тихцем ці слова й сповнювався відрази до самого себе. Наказав собі працювати й ні про що не думати, ні на кого не звертати уваги. Бо, власне, тільки це від нього й вимагають. Від нього вимагають робити тільки певні рухи, в яких беруть участь м’язи рук, грудей, поперека.

Смеркало в природі, смеркало і в його душі. Вітерець, линучи з-за обрію, вогким живчиком лизав самісіньке його серце. Зоря зійшла вгорі — і її далеким світлом загорівся його погляд... Повертався Яків Несторович разом із усіма в село — так, неначе з вигнання, з неволі добивався не в рідну домівку, а в нове вигнання. То краще вже б, якби йшов він — і не дійшов, а залишився отак у вічній дорозі, з вітерцем біля самісінького серця та з зоряним світлом у погляді.

Через кілька днів його викликали в комендатуру. Дорідний, ставний німець підвівся назустріч, подав руку, люб’язно запропонував сісти. Комендатура містилася в конторі заводу, вікна з неї виходили в старий парк,— долинав воронячий грай, гортанний, немов з іншомовною вимовою. Яків Несторович сів у м’яке крісло й відразу впізнав його — в цьому кріслі часто випадало сидіти вдома у головного інженера, з яким товаришували і який чудом встиг евакуюватися зі своєю великою сім’єю. Вчитель пригадав його манеру сміятися — спочатку починають тремтіти груди, потім плечі, ще згодом щоки, а тоді вже долинає глибинне "ха-ха-ха",— й собі всміхнувся. Німець, помітивши той усміх, ще більшою увагою й завбачливістю освітив кругле й випукле, як автомобільна фара, обличчя й запитав, чи давно пан учитель (німець зазирнув у папірець на столі)... чи давно пан учитель Яків Несторович проживає в цьому селі. Говорив німець пристойною російською мовою, проте здавалося, що в роті тримає цукерку, яку не наважується проковтнути,— такі були круглі й холодні звуки.

— Давно,— відповів Яків Несторович, дивлячись німцеві в рот, наче сподівався побачити там оту цукерку.

— Отже, ви старий педагог, який знає багатьох людей не тільки в своєму селищі, а й у районі?

— Так.

— То чи не змогли б ви стати перекладачем у комендатурі?

І, помітивши, як напружено завмерли очі співбесідника, поквапливо додав:

— Звичайно, ми вам платитимем.

Яків Несторович відмовився, сказавши, що сім останніх років не практикував із німецької мови у місцевій школі, а тому розгубив і ті незначні знання, якими колись володів. Крім того, такий хворий — тут і серце болить, і печінка, що він один день на ногах, а три в ліжку, отже користі з нього не буде ніякої. Німець сказав, що почуття доброї волі здатні вилікувати всі хвороби,— проте не наполягав, а виразом обличчя, поведінкою підкреслював, що він гість, а господар тут — Яків Несторович, що він, німець, аж ніяк не припуститься насильства, бо єдине, чого цим доможеться, буде... лицемірство й страх. Він зареготав, і навіть тоді, коли реготав, старому вчителеві здавалося, що той тримає в роті цукерку, яка заважає й сміятися, бо надає сміхові завченості й холоду. В цю мить Яків Несторович пригадав знову головного інженера — як у нього починали здригатися груди, потім плечі — й почуття самотності, відірваності од усього світу опанувало його.

Жорсткуватий вітер осені щось шепнув у пожовтілій горішині. Вчитель спинився й прислухався до шепоту, неначе хотів зрозуміти... В парку нічого за останній місяць не змінилося — дерева стояли там, де й раніше, кущі також нікуди не повтікали, а дебелий кам’яний ведмедик, із рота якого в свята фонтаном вибігала вода,— тепер не діяв і, як завжди, задерши вгору передні лапи, щоб оббризкуватись, тепер схожий на обдуреного й ошуканого, бо жодна краплина не падала на нього.

Вчитель обійшов навколо фонтана і, помітивши на піску яскраву, небачену обгортку з-під шоколаду, підняв, зіжмакав і з раптовою огидою кинув геть. Мимоволі озирнувся, чи ніхто не бачив,— і вже пізніше, коли вийшов за браму, біля якої стояв вартовий, йому стало соромно.

Назустріч по шосе простували його учні. "Мої колишні учні",— подумав Яків Несторович. Замість того, щоб тулитися на вузенькому тротуарі попід заводським муром, вони загородили майже все шосе. Саме це й привернуло до них учителеву увагу. Впізнав Сашка Бандуристого, худенького, з миловидим обличчям хлопця,— в нього великі й червонуваті, як у ангорського кролика, очі, поряд з ним ішов його товариш Геня Бабанов, син підстаркуватого електромеханіка з радгоспу. Геня високий, плечистий, з якимось по-дівочому наївним зором, і Яків Несторович чомусь завжди дивувався, що він — хлопець; посередині простував Ілько Яловий, якого знали за гострий язик, за нічні, самотиною, походи по селищу з гітарою та за серенади, які створював сам, щоразу нові,— й ті нічні його пісні не присвячувалися нікому, а тільки, може, власній молодості та далекому невидимому небу; скраю йшли Макар із Уляною — вони й тут були разом, вони й у товаристві вміли залишатись наодинці, вони й у гурті думали тільки про себе, віддаючись взаємному почуттю.

Учні — "мої колишні учні" — привіталися й хотіли вже обминути, коли Яків Несторович зупинився. Вони також зупинились.

— Ви... ви п’яні? — майже прошепотів чи то запитуючи, чи то звинувачуючи.

— Та ви що! — заперечив Ілько Яловий і підморгнув товаришам.

— П’яні?— наполягав Яків Несторович, вражений їхнім веселим настроєм.

— Ми тільки сиділи поруч із тими, хто пив,— знову за всіх відповів Яловий.

— Ви...— учитель захлинувся од гніву.

Тепер вони построгішали, виструнчилися й дивилися на нього серйозно, з пошаною, так, як він до того звик. В червоних очах Бандуристого промайнув спалах раптового смутку, Геня Бабанов несподівано зніяковів, а з виразу облич Уляни й Макара стало видно, що вони на хвилю забули одне про одного, бо лагідний, майже солодкий відблиск на лицях не надавав їм більше схожості. Яків Несторович відчув загальну переміну в ставленні до себе — й трохи заспокоївся.

— Такий час вимагає гіднішої поведінки.

Ніхто з них не відповів, тому старий вчитель звернувся тепер до Макара й Уляни:

— А ви... Подивіться на себе.

Він не договорив. Улянине лице спалахнуло соромом, зір зайнявся вологим блиском — ось-ось засяють сльози. Товариші також подивилися на дівчину — і Якову Несторовичу здалося, що всі зараз зневажають його за той її сором.

— А ви? — запитав Ілько Яловий.

Сашко Бандуристий благально зиркнув на нього, ніби прохав не говорити далі. Геня Бабанов завбачливо опустив голову. Тільки Макар дивився відверто настороженим, підозріливим поглядом — він платив за себе й за Улянин рум’янець, який все не прочахав, а тільки набирав нових відтінків.

— А ви? — вів своє Ілько.— Що робите ви?.. Нічого?

Яків Несторович кашлянув і знічено крутнув головою. Ілько тепер уже нічого не боявся.

— Адже ви навчали нас...— він окинув зором своїх друзів,— навчали бути людьми... Історію нам викладали,— вигукнув так, ніби звинувачував Якова Несторовича в тому, що той викладав історію.— А ви?..— знову запитав він.

Тепер Якову Несторовичу хотілося вже не звинувачувати, а виправдовуватись. Але знав, що вони не приймуть виправдань, бо й тепер, виявляється, хотіли бачити в ньому вчителя. Це відкриття обрадувало пізніше, коли вони розійшлися, а зараз думав лише про те, що не має права нічого не сказати й просто піти.

— Історія не закінчилася на нашому останньому уроці...

Боявся, що Ілько або ж хто-небудь інший переб’є,— знову дорікатиме,— проте всі тепер дивилися на нього так, ніби стояли не посеред шосе, а сиділи в класі на уроці. Це надало Якову Несторовичу впевненості.

— Раніше ви вчилися жити, а тепер треба жити. Не відчаюйтесь, будьте у всьому такими, як були колись.

Їм таки стало ніяково, що вони напідпитку. Коли розійшлися, Яків Несторович зрадів, що учні — тепер не подумав про них, як про колишніх, — хотіли бачити в ньому вчителя.

Занедужав, і його доглядала сестра, з якою жив разом останні п’ятнадцять років,— відтоді, як померла їхня мати. Сестра доглядала квартиру, варила вранці каву, а на обід неодмінно якусь молочну страву, бо молоко він любив із дитинства, і з часом все більше пишався з того, що має хоча й маленьку, проте власну примху. Так звик до сестри, що й перестав помічати її,— і це, здається, цілком її задовольняло. Сестра

належала до тих людей, які, старіючи, все більше й більше вбачають призначення свого життя в тому, щоб допомагати іншим. Так само могла б допомагати й чоловікові, якби була заміжня, зовсім не відчуваючи свого життя й не замислюючись над ним.

Тепер вона щодня, взявши мотузок або ряденце, йшла в яри чи в болотистий гайок збирати паливо — знаходила якийсь хмиз, відламувала сухе гілляччя з дерев або ж руками пробувала викорчувати струхлявілий пеньок. Раніше в квартирі пахло сухим теплом вугілля, яке мовчки згорало в плиті, а тепер — навіть у кабінеті Якова Несторовича просотувався з кухні димок від сирих трісок, гіркуватий, що будив спомини про дитинство, а коли сестра відчиняла двері з кухні, долинало й туге тремтіння вогню. В себе він просив не палити — в холодному приміщенні краще думалося й чіткіше уявлялося минуле, до якого тепер навертався душею дедалі частіше, не бажаючи думати про все те, що відбувалося в селищі.

Одного разу сестра сказала, що поліцаї застрелили з карабіна корову в тітки Тосі. Слово "карабін" повторила двічі — мабуть, як почула цю новину, так передавала. Брат подивився непорозуміло, запитуючи мовчки, про яку тітку йдеться.

— Ми ж у неї молоко беремо.

Він почувався ніяково — забути, тітку Тосю, стареньку підмітальницю в їхній школі!

— Навіщо застрелили?

Сестра стенула плечима:

— А так собі...— І перейшла на інше:—Цієї ночі знову хтось поклав динаміту в заводі, та знайшли, не вибухнуло. Кажуть люди, нібито це ті самі, що й перше.

— А тих зловили?

— Де там...

Йому довелося одвикати від молочних страв. Це обернулося на маленьку драму почуттів, у якій брали участь зґвалтована звичка, вражене самолюбство і решта всіх його страждань, які прагнули виходу. Не міг без огиди дивитись на водянисті прозорі супи, в яких плавало пшоно чи ячмінна крупа,— і в такі хвилини переживав напади смакових спогадів, що випливали чомусь тільки з дитинства. Тепер думав про нього, як про найдорожчий скарб, яким не поскупувала доля. Під вікнами, які завішав шторами, гуркотіли військові машини, їхали на фронт і з фронту нові з’єднання, ревли танки, а він, як сомнамбула, никав по напівтемній кімнаті й пригадував зірваний десь на шостому чи на сьомому році життя лісовий дзвоник, між пелюсток якого бурчала волохата, вкрита жовтим пилком бджола. Той лісовий дзвоник невідчепно переслідував його, світився синім вогником перед зором Якова Несторовича, а в його опуклому, розгорнутому куполі гуло й гнівалося... Може, раз, а може, два виринув у пам’яті запобігливий німець із комендатури — і зник, наче відчув, що вчителеві й згадувати про нього не хочеться.

З цього стану його пробудили учні. "Мої колишні учні",— знову сумно відзначив. Якось увечері завітали й Геня Бабанов, і Сашко Бандуристий, і Макар, і Яловий Ілько. Ввічливо цікавилися його здоров’ям, підкреслено ввічливо сиділи на стільцях. Він майже не впізнавав їх — на обличчях уже не було надміру дитячої безпосередності, риси стали різкішими. Відчувалося, що знають те, чого не відатиме він, їхній старий вчитель,— і усвідомлення цього сповнювало Якова Несторовича безпорадністю. Кілька разів поривався запитати, чому ж не прийшла Уляна, позирав на Макара, ніби той повинен відгадати його німе запитання. Але вони не давали йому й слова докинути, розповідали про те, що сталося останнім часом у селищі, про листівки, знайдені в казино, на яке обернули колишній клуб, а також про невеселі новини з фронту. Сашко Бандуристий світив такими щирими, відданими очима, Ілько був такий

чемний, що вчитель почувався мало не сиротою, хоча сиротою він таки й був, і був давно,— відтоді, як померла мати. Коли вони раптово, гуртом перезирнувшись між собою і гуртом ізвівшись із стільців, пішли, тепла, майже родинна чулість пройняла його. Шкодував, що так і не запитав про Уляну. І відчував, що сказали не все,— щось особливе приносили для нього, але так і забрали з собою.

Видався гарний день — він строго цвів під склепінням голубого неба. Під ногами шорстко й сухо, немов перетлілі мрії, шаруділо листя. Яків Несторович мало не здригнувся: прямо на нього дивились двоє різнокольорових, в іскристому сяйві, очей — дві краплини роси на павутинні між яблуневим гіллям. Щось примарно-ніжне ворухнулося в душі, немов то на нього подивилося дитинство... По жужелиці вузької, давно запущеної садової доріжки вийшов до школи — й завмер. Пусткою віяло від почорнілих, майже здичавілих, клумб, від широкого, по якому давно ходили, подвір’я. Школа насторожено приглядалася до всього чорними мертвими вікнами; шибки були цілі — і це вражало так само, наче були вибиті. Враз шкільні двері відчинились, на ганок вийшов низькорослий, у пілотці набакир, німець, глянув, примруживши, на небо, потім помітив оддалік пряму, худеньку постать учителя, помахав йому рукою, всміхнувся і зник знову за дверима. Якову Несторовичу поява й емоції німця видались такими несправжніми, що він потер долонею очі, немов то примарилось. І вже йдучи поміж дерев та прислухаючись до якогось невідчепливого, майже дерев’яного шурхоту листя, гидливо скривився,— треба ж було йти до школи, щоб побачити, як виповзе за поріг усміхнена стонога.

За муром догоряли й достигали пахощі заводського парку. Ішов через їхній прохолодний смуток на урвище, внизу під яким лежав рівний обшир поля, покритого в цю пору сизим диханням стужавілої землі. Вже поминув картоплисько, одягнене в буру сорочку бур’янів, із зеленими ґудзичками недозрілого пасльону, й ноги ступили в тріскучий трав’яний чуб, заплутаний вітром і дощем. Хоча уява його спала, проте ось-ось, здається, здатна була намалювати той живий простір, що мав одкритися з невисокого, пооранoго мозоля землі. Уже підвів очі догори і довго летів

поглядом до верхівки блакитної вази, аж небесне сяяння мало не заіскрилось відблиском по обличчю, та коли знову зір упав на землю, він зупинився. Не міг би сказати собі — зупинило передчуття чи те, що в найпершу мить побачив під терновими кущами,— а може, передчуття й ота найперша мить злилися докупи?..

Прямо перед ним лежали трупи. Яків Несторович бачив їх, уже міг би зупинитись, але ноги самі рухались, поки сказав їм — стійте. Ноги стали — й аж тоді зупинився він сам. Учитель довго, але з якоюсь засліпленою увагою приглядався до одного обличчя — під його блідою машкарою угадував чиїсь дуже знайомі риси, які проступали через ту машкару, як каміння через річкову воду, і неспроможний був перевести погляд на обличчя поруч, бо боявся, що вгадає його відразу. Все-таки одважився перевести — й Сашко Бандуристий зиркнув на нього стьмянілими, але виразно червонуватими очима ангорського кролика, в яких навіть не загусло навіки здивування перед тим, що мало статися й що сталося. Той, кого не міг упізнати, був Генею Бабановим. Третій лежав ниць, але вчитель не сумнівався, що то Ілько Яловий. Обійшов навколо них, наче поблизу сподівався ще когось побачити. Проте ніхто більше не приєднався до цього товариства.

— Пролетіли коні...— прошепотів учитель фразу, читану колись давно й тепер виплилу з закутків свідомості, але ніяк не міг пригадати її кінця, де йшлося про пісню.— Коні пролетіли...

Чув од сестри, що німці зловили партизанів, які й тепер, при посиленій охороні, вмудрялися то там, то тут підривати завод, які недавно спалили склад із зерном. Забув, що вони зробили іще, але не сумнівався, що це були Сашко Бандуристий, Геня Бабанов, Ілько Яловий. Пустка вгорі, в небі, схожа на порожнечу в його душі — така ж тоскна й така ж чорна. Відчував, що не може звідси нікуди йти — немов пропав для нього весь світ і все у світі, а зосталися тільки оці три тіла в осінній траві, з якими він зв’язаний по-батьківському.

— Пролетіли коні,— знову прошепотів, а кінець фрази так і не знайшовся, хоча слабкеньким вогником тлів у пам’яті, обіцяючи ось-ось розгорітися.

Він ступив кілька кроків убік, за кущі, й зрозумів, кого не вистачало для повного смутку: Уляна й Макар лежали одне біля одного, трохи більші, ніж у житті, а й тут так само близькі, а можливо, ближчі. Яків Несторович опустився біля них додолу й заплющив очі. Коли отямився, навколо вже стояла ніч, а він бачив сам себе в класі — без стін, із зоряним небом замість стелі. Перед ним сиділи його найкращі учні, крім яких у його житті нікого не було й нікого не залишилось, його учні, в яких бачив себе молодим і відважним,— та й казав:

— Пролетіли коні, а пісня наздоганяла їх один день, потім ніч, далі ще один день...